

"מלון או מולדת": נאומי ס' יזהר כמבשרי הרטוריקה הסביבתית בישראל

בני פירסט

ארץ מכוערת תוליד אנשים מכוערים, אנשים מכוערים
יולידו עולם מכוער, ועולם מכוער לא יוליד עוד, אלא
יחנוק (דברי הכנסת, 1962ב, עמ' 417).

חשיבותה של הרטוריקה בחיים הציבוריים בכלל ובנושאים סביבתיים בפרט
אינה זוכה תמיד להכרה מלאה. בבסיס הרטוריקה עומדים כישורי נאום, יכולת
שכנוע ויכולת לגייס ציבור לפעולה, וזה אלפי שנים היא נחשבת לאמנות
ולמקצוע שניתן ללמוד אותם. בהיסטוריה הסביבתית הקצרה של מדינת ישראל
שמור מקום מיוחד לסופר וחבר הכנסת ס' יזהר (יזהר סמילנסקי), שבאמצעות
הרטוריקה של נאומיו המשפיעים ופעילותו הפרלמנטרית בשנות ה-60 של
המאה ה-20 תרם רבות לקידום החוקים לשמירת הטבע והנוף. למעשה,
כשליחן הבלתי רשמי של החברה להגנת הטבע ורשות שמורות הטבע היה יזהר

* ד"ר בני פירסט, המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
דואר אלקטרוני: benny.furst@mail.huji.ac.il

המאמר מבוסס על עבודת סיום בקורס "רטוריקה פוליטית בישראל" שניתן במסגרת החוג
למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת הלימודים תש"ע (2010–2011). המחבר
מודה למרצה הקורס, פרופ' שאול שנהב, על הערותיו הראשונות, וכן לאיריס האן, מנכ"לית
החברה להגנת הטבע משנת 2016, על הערותיה המועילות.

מגמות, 2020, נה(2), 97–119

© כל הזכויות שמורות

לקול הקורא לניהול ולאכיפה של משאבי הטבע בישראל, המבקר את הפיתוח המואץ והבלתי מתוכנן וגם מתריע על סכנת אובדן הזהות הציונית, הנשענת בין היתר על ערכי הנוף והטבע.

המאמר מציג סקירה, ניתוח ודיון בשמונה טקסטים – שבעה נאומים בנושאים סביבתיים שנשא יזהר בכנסת בשנים 1962–1965, וכן דבריו בכינוס החברה להגנת הטבע בשנת 1980. נאומיו בכנסת, שנישאו במקביל לכתיבתו הספרותית, עשירים במטפורות ובהאנשה של הטבע והנוף, שמטרתן לשכנע את הקהל בדבר החשיבות של שמירת המרחב הפתוח. הטענה העיקרית במאמר היא כי נאומי יזהר בכנסת הם האתוס המכונן של הרטוריקה הסביבתית בישראל. הם תרמו בפועל לקידומה של שמירת הטבע והסביבה, וגם למעלה מיובל שנים לאחר שנישאו, יש בהם אקטואליות ורלוונטיות רבה למרחב החברתי והסביבתי של ימינו.

מילות מפתח: רטוריקה סביבתית, ס' יזהר, סביבתנות, שמירת טבע, קיימות

הכינוס השנתי של מועצת החברה להגנת הטבע שנערך בדצמבר 1980 בבית ספר שדה חצבה היה שונה מאוד מקודמיו. על רקע היערכות צה"ל בנגב בשל פינוי סיני והעלייה בצפיפות האוכלוסין בישראל כונסו לראשונה ארבעה סופרים משפיעים – יזהר סמילנסקי (ס' יזהר), עמוס עוז, עמוס קינן וחיים גורי – לדון בשאלת הממד הציוני של שמירת הטבע. המשותף לכל הדוברים בכינוס היה החשש כי ציפוף הארץ והפיתוח המואץ הם איום ממשי על ערכי הטבע והסביבה של ישראל ("פגיעה בנופי הארץ", 1980; "החברה להגנת הטבע", 1980), שמלבד חינויותם האקולוגית והאסתטית הם בעלי חשיבות רבה גם לשמירת הזהות הישראלית והציונית.¹

מארבעת הסופרים, ס' יזהר כבר עסק בסוגיות אלו כשני עשורים קודם לכן, בעת שכיהן כחבר כנסת וקידם עם אנשי רשות שמורות הטבע את החקיקה לשמירת הטבע, שיושמה בהמשך למסע הסברה יעיל מאוד שהביא להפסקת קטיפתם ומכירתם של פרחי הבר וחולל למעשה שינוי תרבותי עמוק בכל הקשור ליחסו של הציבור אל הטבע (פירסט, 2012). בדבריו בכינוס חצבה היטיב יזהר לנסח את הדילמה בין הצורך בפיתוח לבין הרצון לשמר את הטבע והמרחב מתוך הדגשת חשיבות התכנון המושכל:

1 הכוונה ל"העמוד החמישי", כלומר הציוני, שחלוצי שמירת הטבע בישראל הוסיפו (אלון, 1975) לתפיסה המכוננת שגיבש איש הטבע האנגלי, סר פיטר סקוט (Peter Scott, 1909–1989). לפי תפיסה זו, שמירת טבע נשענת על ארבעה עמודים (עקרונות): אסתטי, מוסרי, מדעי וכלכלי (ראו Berry, 2003, p. 190).

שאלה קשה מאוד היא, איך מוצאים בארץ קטנה שיווי משקל שייתן גם מקום לפיתוח, וגם מקום למדבר. לנוכח עוצמת הפיתוח מטרידה מאוד השאלה אם יישאר מקום בארץ שאפשר לשבת בו שעה ולא לשמוע רעש מכוננית. לא לשמוע מטוס חולף, לא לראות אופק שעמודי חשמל חותכים בו, או צללית מיתקן קורעת את הרקיע? מניעת ההצטופפות מכל-בכל כל מהווה אתגר. אבל הסכנה היא, שאתגר זה מזמין בבת אחת את תכנון היתר, הסוגר את כל הפתוח. ייתכן שאין ברירה: אם לא נתכנן את המדבר ונשאיר לכל ליפול [כך במקור] מכוח הכובד העצמי של ההתרחשויות, השטח יתמלא מהר ויתמלא לא טוב (סמילנסקי, 1981, עמ' 11).

יזהר כיהן כחבר כנסת מן הכנסת הראשונה ועד השישית, בשנים 1949–1967, למעט הפסקה של שנה ורבע בתחילת ימי הכנסת השלישית לרגל שליחות הוראה באנגליה (בן-ארי, 2017, עמ' 262). כניסתו לחיים הפוליטיים והכללתו ברשימת מפא"י היו תוצאה של לחצים שהפעילו עליו דוד בן-גוריון ומזכיר המפלגה, זלמן ארן, שהצליחו לשכנעו כי הוא מגלם באישיותו את דמות הצעיר, הלוחם ואיש הרוח ומשמש משקל-נגד תרבותי לסופרים אחרים שהיו מזוהים עם המפלגות היריבות – מפ"ם ואחדות העבודה. במהלך שירותו בכנסת לא עשה יזהר רבות כמחוקק, בין היתר משום שהתאפשר לו להמשיך ולעסוק בכתיבה, כפי שהבטיחו לו ראשי המפלגה:

יזהר לא אהב את החיים הפרלמנטריים. כשנכנס לכנסת והוא בן 33, התייחסו אליו כאל "הינוקא". הוא חש מבודד בין חברי הכנסת האחרים, שהיו בשלושים או ארבעים שנים מבוגרים ממנו [...] לא היו לו שום יומרות להיות "איזה הרקולס פוליטי". במבט לאחור לא חש שתרום תרומה כלשהי, חוץ, אולי מיוזמה חביבה ו"מיופייפת", כמו שהיינו אומרים היום, בעניין שמירת הטבע [...] הוא אמנם הגיע לכנסת כנציג מפא"י, אבל בפועל היה נציגם של "לטאות, של חיפושיות שכמעט נשמדו", נציגם של פרחי הבר, של הדיונות, של עצי השקמה והזית, של הפתוח. הוא היה הדובר של מה שאחרים קראו – השממה (בן-ארי, 2017, עמ' 326, 344).

ואכן, אנשי שמירת הטבע לא יכלו למצוא דובר מתאים יותר לעניינם מיוזהר, והוא התגייס לקדם את החוקים הראשונים של שמירת הטבע גם על חשבון זמנו המשפחתי:

מדי יום שישי, כשנעמי [אשתו] הייתה עורכת יפה את השולחן והאוכל היה חם, היה הטלפון מצלצל ובצדו השני של הקו היה עזריה אלון או אמוץ זהבי או עוזי פז [ראשי החברה להגנת הטבע ורשות שמורות הטבע], וזה או זה היה משוחח עם יזהר שעה ארוכה בענייני החוק, מעלה את חמתה של נעמי ומאלץ את כל בני הבית לחכות עד בוש או עד שהאוכל יתקרר. במצב נחושה הודו

מגיני הטבע לימים כי עשו זאת בכוונה תחילה, כי היו בטוחים שיוהר נמצא אז בבית (בן-ארי, 2017, עמ' 346).²

מאמר זה מבקש להציג את הרטוריקה הסביבתית של יוהר כפי שבאה לידי ביטוי בשמונה טקסטים הנוגעים לנושאי שמירת הטבע, הנוף והגנת הסביבה: שבעה נאומים שנשא בכנסת בשנים 1962–1965³ ודבריו בכינוס הצבה של החברה להגנת הטבע בשנת 1980. מטרת המאמר לתאר את הראשונות שבנאומו יוהר, לעמוד על יכולת הניסוח המיוחדת שלו ולנסות להבין את משמעותם העיונית והיישומית לימינו. בפתח המאמר יובא רקע תאורטי באשר לרטוריקה ככלל ולזיקתה לתחום הסביבתי בפרט. לאחר מכן תוצג סקירה של קטעים נבחרים משמונת הטקסטים הנבחרים, ובהמשך יובא ניתוח שלהם באמצעות שלושת רכיבי הרטוריקה על-פי אריסטו (2002) – הלוגוס, האתוס והפאתוס, שמשמעם ההיגיון שבדברים, דמות הדובר וסגנון הבעתם.

על רטוריקה וסביבה

המושג "רטוריקה" (מיוונית – rhetorike) סובל לא אחת מדימוי שלילי. כבר בימי יוון העתיקה ורומי נחשבה הרטוריקה לאומנות (techne) של ממש ואף למקצוע, ועיקרה כישורי דיבור, שכנוע ושימוש בשיח (מיוונית – rhe – גתי, 2013, עמ' 26), שביכולתם לעצב תפיסה ולהשפיע על התנהגות, ואף על פי כן היא נתפסה במקרים רבים כמייצגת דיבור ריק המנותק מעולם המעשה. אפשר שדימוי זה מקורו במתח שהיה באותה תקופה בין הנאומים הרטוריקנים לבין הפילוסופים שראו ברטוריקה סילוף של האמת והצדק, או כניסוחו של סוקרטס: "הרטוריקה היא אפוא, כנראה, אמנות השידול המקנה אמונה, אך אינו מלמד, בדבר מה שצודק ואינו צודק" (פרוגל, 2006, עמ' 23). בהקשר זה אף סיפק סוקרטס מטפורה ידועה, שלפיה מיומנות רטורית עלולה לגרום לאדם חולה נזק, שכן הוא עשוי להשתכנע מעמדתו של המומחה לדיבור במקום לקבל את דעתו של המומחה לְדָבָר. סוקרטס הגדיר אפוא "רטוריקה רעה" כרטוריקה שמטרתה לגרום לאנשים הנאה בלבד, לעומת "רטוריקה טובה" שתכליתה לתקן את נשמות האנשים (שם). אריסטו הוא שטען בהמשך השנים בספרו הקלאסי "רטוריקה" (אריסטו, 2002) כי

2 ההיכרות בין יוהר לבין עוריה אלון החלה כעשור קודם לכן, כאשר יוהר ערך את ספרו של אלון (1956), "על העצים ועל האבנים". בספרו האוטוביוגרפי ציין אלון (2012) כי סיפורו הראשון של יוהר (סמילנסקי, 1938), "אפרים חוזר לאספסת", זכור לו במיוחד מהקראתו בערבי התרבות בקיבוצו, בית השיטה.

3 שבעת הנאומים המובאים במאמר זה הם היחידים שבהם עסק יוהר בנושאים סביבתיים. ביתר המקרים היו אלו שאילתות בנושאים אחרים או דברי תגובה. בכל שנותיו בכנסת דיבר יוהר במליאה 35 פעמים בלבד (ראו הכנסת, 2019).

מדובר בטכניקה הניתנת ללמידה, משום שהיא בת שלושה רכיבים (ראו גם גתי, 2013, עמ' 41; צורן, 2002, עמ' 23):

- א. לוגוס: ההיגיון שבדברים, תוכן הטיעונים.
- ב. אתוס (ביוונית: אופי): אמינות הדובר, עולם התוכן שלו, ערכיו ואישיותו.
- ג. פאתוס (ביוונית: חוויה, רגש): הסגנון, האופן הרגשי שבו מביעים את הדברים. בפועל הכוונה לטכניקות, כגון מטפורות (דימויים) או אנפורות (חזרות).

הפילוסוף, המדינאי והמשפטן הרומי הנודע קיקרו (Cicero), שהיה נואם מוכשר, גיבש תאוריה שנים לאחר תקופתם של חכמי יוון (גתי, 2013, עמ' 60). לפי תאוריה זו, אחד מרכיבי הנאום הטוב הוא הסגנון (elocutio), כלומר ניסוח נכון של טיעונים ושימוש בשפה הולמת, פשוטה ובהירה. לפי קיקרו, יש שלושה סגנונות נאום: הסגנון הפשוט, שמטרתו להורות חומר ולהעביר ידע, כמו בשיעור לתלמידים; הסגנון האמצעי (או הבינוני), שמטרתו להעשיר וליצור חוויה אסתטית של הנאה, כמו בהרצאה לקהל הרחב; הסגנון המפואר והנעלה, שמטרתו לשכנע קהל לחשוב ולהתנהג אחרת, כמו בנאום של מנהיג בעת משבר צבאי או פוליטי.

באשר לעניין הסביבתי, טיילור (Taylor, 2000) הציעה חמישה עולמות תוכן (לוגוס), שניתן לראות בהם סוגים שונים של רטוריקה סביבתית שתכליתה לגרום לציבור להתגייס למען עניין סביבתי כלשהו:

- א. רטוריקה של אובדן (לדוגמה: "הפיתוח המואץ במרכז הארץ יגרום להיעלמות שטחים פתוחים").
- ב. רטוריקה של אסון (לדוגמה: "תכנית ספדי והרחבת ירושלים מערבה תהיה אסון עירוני וחברתי").
- ג. רטוריקה של סכנה (לדוגמה: "הקמת אסדות הגז בקרבת החוף מסכנת את חיי התושבים").
- ד. רטוריקה של אי-רציונליות (לדוגמה: "הטייקונים מכתיבים לממשלה את מדיניות משק האנרגיה").
- ה. רטוריקה של אי-שוויון: (לדוגמה: "תושבי חיפה נפגעים יותר מאחרים בשל זיהום האוויר במפרץ").

התבוננות בנייתוחיהם של אריסטו, קיקרו וטיילור מורה כי רכיב הסגנון הוא המרכזי, ואכן הוא המזוהה ביותר בימינו עם המושג רטוריקה. בתוך כך, הסגנון (פאתוס בלשונו של אריסטו) כולל כלים רבים שהנפוץ בהם הוא המטפורה (ביוונית: "לשאת", "לסחוב") הכוללת במהותה שני רכיבים: הנושא המוסבר (tenor), והאמצעי המסביר אותו (vehicle), כלומר זה שבאמצעותו מתבוננים "אחרת" על המוסבר.

נאומיו הסביבתיים של יזהר

נאומו הסביבתי הראשון של יזהר (להלן נאום א, 12.6.1962) נישא בכנסת בעת הדיון על חוק התקציב לשנת 1962/1963 והתייחס לכוונתו של משרד ראש הממשלה לממש תכניות בנייה מנדטוריות שעסקו בהקמתן של חמש שכונות מגורים על רכס הכרמל (פז, 2006; Tal, 2006, p. 18).⁴ זה היה נאום מכונן שעסק לא רק באזור הכרמל, אלא בהצבת שאלות קוראות תיגר בדבר עתידה של הארץ כולה: כיצד למנוע השחתה של הנוף? כיצד לתכנן בתבונה את המשך פיתוח הארץ? כיצד לשמר את ערכי המורשת הטבעית (חי וצומח) ואת האתרים עצמם (כרמל, הר מירון, חוף הים)? את התרחיש החמור ניסח יזהר כבר בראשית דבריו – העדר הודעות של התושבים עם הארץ:

הרי זו ארץ כה קטנה שדי בשתיים-שלוש שגיאות גסות, וקלסתר פניה מושחת. אלה השגיאות שהן מן המעוות אשר לא יוכל לתקון. וגם אם בתום-לב, או מתפזזן להושיע, עשו מה שעשו – לא רק שחכמה לא הייתה בהן, אלא סכנת ניוול פני הארץ נשקפת מהן, ואם לא נדע לעצור, סכנה של ממש היא שיגדל כאן דור אזרחים צעירים בלא חיבה יתרה לארץ, ובלא מגע הודעות בלתי-אמצעית עם הווייתה (דברי הכנסת, 1962ג, עמ' 2278).

בהמשך לא הסתפק יזהר בהצבת חששות, אלא נגע גם ברובד חברתי עמוק יותר, העוסק בסוגיות של צדק סביבתי וחלוקתי, האקטואליות מאוד בימינו:

למי הוא חוף הים בארץ זאת? לכורי הזיפוזף המשחיתים את קו החוף הקצר שלנו לבלי רחם ולבלי תקן? לפרטים או לחברות הסוגרים נתח אחר נתח ורואים רשות הים כרשות הפרט וגובים מס על חופש הכניסה לים? קוים כה קצר אצלנו – ורובו כבר סגור או מושחת או בלתי-כשר לרחיצה מעיקרו? האין זה עיקור הרגשת חירות האזרח – רשותו לבוא ולצאת כרצונו ולטבול בים, לשחק ולבלות על שפתו בלי לשאול פי איש? (דברי הכנסת, 1962ג, עמ' 2279).

לאחר שהציב את השאלות הרטוריות הללו עבר יזהר לביקורת כללית נגד גישת התכנון ואופי הבנייה:

לא על שיפור פינה בכרמל אני מדבר, אלא קודם כול על שמירת הכרמל ככרמל, קודם [לפני] שייחפך כולו, על פינותיו המקסימות ביותר, לְסָגוֹר מפני כלל הבריות, או לְשִׁפוֹף־שיכונים בהולים על מיטב חלקותיו. כלום צריך

4 יזהר גויס בידי אנשי הסביבה להתנגד לתכניות הפיתוח. הוא החליט לשאת את דבריו דווקא בעת הדיון על תקציב משרד ראש הממשלה, משום שידע שראש הממשלה, דוד בן-גוריון, יהיה נוכח במליאה.

לומר שאינני כנגד בניית שיכונים? אבל אין זה הכרח שבניית שיכון תהא ממילא למחריבת עולם או למשחיתת צורתו הטבעית. פינות של ייחוד בארץ, שהתמידו דורי דורות, נהפכות על-פיהן להיות גרוטאות של תכנון פגום. באיזו קלות נוטלים אילן בן מאות [שנים] ומדחיפים אותו למדחפות כדי לעשות שם משהו נוצץ שאפשר בלעדיו... (דברי הכנסת, 1962ג, עמ' 2279).

אכן, לא בכדי בחר דוד בן-גוריון, בצעד יוצא דופן, לצטט במדויק חלק נכבד מנאום זה בעת הגשתה של הצעת חוק גנים לאומיים ושמורות טבע כשישה חודשים לאחר מכן, ובתוך כך הוא הקדים ואמר: "ארשה לעצמי לצטט כמה דברים מרהיבים ורבי השראה שהשמיע לפנינו חבר הכנסת יזהר ס' בוויכוח בכנסת ב־12 ביוני 1962" (דברי הכנסת, 1962א, עמ' 331).

נאומו הסביבתי השני של יזהר בכנסת (להלן נאום ב, 11.12.1962) נישא בעת הדיון בקריאה ראשונה של חוק גנים לאומיים ושמורות טבע, שהסוגיה המרכזית בו עסקה בהרכבה של המועצה הציבורית שעתידה לפקח על שני הגופים החדשים שעמדו לקום מכות החוק – רשות שמורות הטבע ורשות הגנים הלאומיים. בדבריו ביקר יזהר בחריפות את ההרכב המוצע והביע חשש כי אנשים אלו לא יהיו בעלי רגישות מספקת להבנת הטבע:

חסרים כאן אנשים שהטבע להם חזות הכול, שליבם פתוח לזה קודם כל ויותר מכל, חבורות אורחים העוסקים בכל מאודם ואפילו מאורגנים לשם כך באגודות ובחברות, כגון החברה לשמירת הטבע, החברה לבוטניקה, החברה לזואולוגיה, החברה לגאוגרפיה, החברה לגאולוגיה, החברה לארכאולוגיה [...] אין במועצה המוצעת אנשים שסימנם היחיד הוא: טעם ליפה, ושאינם משלימים עם כיעורו של שיכון, או שיפי הארץ יהיה נכס לשיקול כלכלי בלבד, או שייחשב כנכסם הלבדי של יושבי אותו מקום או של פרנסיהם, אין בה אותם אנשים שהשקפתם איתנה כי נוף אינו דבר מותנה ברשות כניסה, אלא שזכותו של כל אזרח – ולשם כך קיימת לו מדינה – לתיתו נשימת רווחה דרך חירות (דברי הכנסת, 1962ב, עמ' 418).

נאום זה הוביל חברי כנסת נוספים להתבטא בשפה ציורית ואוהדת על חשיבות שמירת הטבע והנוף:

הגנת הטבע ושמירת הנוף הם [כך במקור] כיום באופנה. בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה נשכה הנוף נוכח תנופת הפיתוח [...] אכן, זמנים חדשים זמירות חדשות. פעם דאגו הכול לבניין הארץ בלבד. היום דואגים גם לצורתה [...] ואכן, ראויה גם האופנה לשבח – יש לנו הרבה פיתוח. אולי תהיה לנו גם קצת תרבות... (הורוביץ, 1962).

נאומו השלישי של יזהר (להלן נאום ג', 30.6.1964) נישא בעקבות הצעת חוק פרטית שהגיש, שעיקרה הוספת תיקון שיאסור מכירה וסחר של פרחי בר, נוסף על איסור הקיים על קטיפתם. כך התבשמה שוב הכנסת בדברי המורה והמחנך יזהר, נציגם הבלתי רשמי של אנשי שמירת הטבע (פז, 2006):

אני בא לדבר בפרחים וביצורים קלים שכמותם. חוק זה שאני מציעו לפניכם, חברי הכנסת, מבקש לגדור פרצה בחוק גנים לאומיים ושמורות טבע, תשכ"ג-1963, ולתת סמכות חוקית, מקיפה וגם גמישה, למי שיוסמך לכך, לעצור ולמנוע כלית פרחי בר וערכי טבע מוגנים אחרים מאדמת הארץ (דברי הכנסת, 1964, עמ' 2194).

החלק המרכזי בנאום הפיוטי היה בעל אופי מעשי, שבא לעצב את מסע ההסברה והחינוך מחדש של הציבור שעתידי היה לצאת לדרך כמה חודשים לאחר מכן:

ואולם מובן שלא רק מכוח כפיית החוק ייעשה הדבר. הרבה הסברה מתבקשת, הרבה חינוך, הרבה הבנה, הרבה עידוד וטיפול חיובי צריכים כאן. בדרכים שונות, ובקולות קוראים שונים: בבית הספר וברחוב, בעיתונות ובאולמות, על מסך הקולנוע ועל גלי האתר, בפתחי תחנות ועל בתי נתיבות (דברי הכנסת, 1964, עמ' 2195).

תגובת עמיתו למפלגה, שר החקלאות משה דיין, שהיה הממונה על ביצוע החוק וגם מעריץ אישי של יזהר, הייתה קצרה ועניינית: "אדוני היושב ראש, חברי הכנסת. אני מתנצל מראש על חוסר הפרופורציה בין עושר ההצעה לבין דלות התשובה. אני מסכים להצעת החוק פְּכַתְבָּה, פְּרוֹחָה וְכִרְיָחָה" (דברי הכנסת, 1964). גם התגובות העיתונאיות לפואטיקה הסביבתית החדשה היו נלהבות, ובאחת מהן הובעה ציפייה לגייס את הלהט המוסרי של יזהר גם לנושאים חברתיים אחרים:

(1) בעברית "פרחוני" העלה הסופר יזהר סמילנסקי תביעה בכנסת למנוע כליית פרחי בר והפרת שווי המשקל בטבע. איזו עברית! איזו עברית! אתמול בא לכנסת חוק עטור כולו פרחים, פרחי מולדת - תורמוס ההרים הכחול, נרקיס הביצה, צבעוני השרון, איריס ארגמן, אדמונית החורש, התלמונית [...]. פרחי השפה העברית, בהם הלביש ח"כ יזהר סמילנסקי (מפא"י) את החוק הפרטי שהוצע על-ידו (עמיקם, 1964).

(2) פרחי הבר שלנו, ההולכים ונשמדים בידי ברברים - זכו להגנה מפוארת מפי חבר הכנסת יזהר סמילנסקי [...] איני בא לזלזל, אפילו כהוא זה, בהגנתו היפה של מר סמילנסקי על פרחי הבר של ישראל. אני מסכים אתו הסכמה מלאה, כי צריך להגן עליהם מפני חוליגנים המשמידים את נופינו והורסים את אתרינו ההיסטוריים [...] אך מעבר לפרחים הדוממים מצפים גם נופי האדם

והמדינה החיים למזיגה הברוכה, ההכרחית, של תגובת הסופר ושליח הציבור (דור, 1964).

שני הנאומים הבאים של יזהר עסקו בנושא שכמעט לא עסקו בו באותם ימים – ניקיון הים והחופים. בנאום קצר שנשא במהלך דיון על עתידה של התחנה לחקר הדיג בחיפה (להלן נאום ד, 22.2.1965), הפליג יזהר בחשיבות הדבר:

אין זה המקום להרחיב את הדיבור ולתאר את כוחו של הים [...] אך מכל מקום, הים המלווה כמקור מים מתוקים, הים הזורם כמקור אנרגיה, תהליכי החום והקור שבו, המינרלים המומסים בקרבו והמוסעים בו, חומרי החיים שבו ועולמות עשירים, מעבר לכל דמיון, של חי וצומח, ולאחרונה כקולט שיירי התהליכים הרדיו־אקטיביים, כביכול "מזבלת" העולם לפסולת זו, אשר תוצאותיה לחיוב ולשלילה לא נודעו עוד כל צורכם (דברי הכנסת, 1965ב, עמ' 1325–1326).

בשלהי אותה שנה, בעת דיון בחוק חדש שנועד למנוע שפיכת שמנים לים (להלן נאום ה, 30.11.1965), הציג יזהר תובנות יסוד באשר למניעת מפגעים סביבתיים וניהול נכון של המרחב הימי שנים רבות לפני שיושמו באופן ממוסד. העיתונאי אליהו עמיקם שב ודיווח בהתלהבות על האקו־פואטיקה של יזהר:

על זיהום הים קם לקונן הסופר ח"כ יזהר סמילנסקי (רפ"י), זה שתינה בכנסת החמישית את צרתם של פרחי הבר בישראל. לא! זה לא היה נאום פרלמנטרי. זו הייתה שירת הים המזוהם. באולם, שלא פעם הופך למרתף עינויים לשפה העברית – במבטא, בדקדוק או בתחביר – חגגה אתמול שפת האבות את חגה. שמעו: "סבל זה של רגליים מזוהמות בזפת הוא רק טרדה מרגיזה בעוד שלבעלי חיים מרובים הוא כליה גמורה והשמדה המונית. ביחוד בולט הדבר במפרץ אילת. השמן הנפלט אל הים מתקדם כמעין צעיף דק על פני המים, ומטולטל בגלים ולרוח [...]" אכן, מי היה חושב לפני 50 שנה, או אפילו לפני 50 יום, כשהארץ טבעה בים־מלים מזוהם, שזוהמת הים תצמיח פרחי פיוט כאלה בגן החוקים הישראלי? (עמיקם, 1965).

יזהר הפרגמטי לא הסתפק רק בפואטיקה, אלא המשיך והציע גם פרקטיקה:

הדרך המוצעת לפנינו היא דרך הקנס על האחראי לשפיכת השמנים. אלא שקנס זה כוחו עמו אם נעשתה שפיכה זו בתחומי המים הטריטוריאליים שלנו. ואילו שמנים שנשפכו מעבר לתחום זה – יכולים בתנאים מסוימים של זרמים ורוחות לחזור ולהגיע לחוף [...] יוצא אפוא שרק אמנה בין־לאומית למניעת זיהום הים על־ידי שפכי שמן תוכל לסייע [...] אילו מצאנו דרך לשיתוף פעולה

אתם [עם שכנינו] בעניין זה – ונשמ כל מפרץ אילת לרווחה (דברי הכנסת, 1965ד, עמ' 50).

שני הנאומים הבאים עסקו בהיבטים נופיים. בעת הדיון בקריאה ראשונה של חוק הדרכים (להלן נאום ו, 30.11.1965) תקף יוהר בשפה ציורית את ריבוי השלטים בצדי הדרכים והשפעתם השלילית לא רק על הסחת דעת הנהג, מטרת החוק המקורית, אלא על הפגיעה הנופית:

מוצאי הערים שלנו כבר התחילו וקושטו בכרוזות פרסומת המתחרות זו בזו, משני צדי הדרך בגודל, בצעקנות ובכובד מכת השפעתם, עד שאדם יוצא היום ובא במסדרון של שלטים, ולא יארכו הימים וייסע מעיר לעיר לכוד בתוך שדרת צעקות פיתוי לקנות [...] חוק זה נקרא, אפוא, לשים גבול להפקרת הפתוח לפני הכיעור, שלא יהיו גם השדות והגבעות מוכתמים בחפצים תותבים להם [...], שיהיה מותר לאדם למצוא סביבו רק קו אופק נקי כפי שהוא, שדות נקיים כפי שהם, חורשות כפי שהן וכל מה שיש שם בפתוח ההוא נקי כפי שהוא וכפי טיבו המאוזן. שני עברי הכביש הם בעצם גנו הגדול והחופשי של כל אדם ואדם. הן סבר הפנים הנגלה של הארץ (דברי הכנסת, 1965א, עמ' 57).

נאמו הפרלמנטרי הסביבתי האחרון של יוהר עסק אף הוא בפיתוח פוגעני בצדי דרכים (להלן נאום ז, 6.12.1965). בתארו את סלילת הכביש משער הגיא לירושלים עדכן יוהר כי במהלך העבודות נכרתו עשרות עצי זית עתיקים, ומשם הרחיב בדבר חשיבות הנוף עבור הנוסעים בדרכים:

אין אלו שאלות של מה־בכך. אלה שאלות יסוד. כביש כיום אינו רק עורק תנועה. הוא אלמנט בסיסי בעיצוב פני הנוף. סימן אב בפרצוף הארץ. וחלון המכונית החולפת על פני הכביש נעשה יותר ויותר הזדמנות ראיית האזרח את ארצו. יותר ויותר נוסעים שוהים זמן רב יותר על הכבישים. ומה שמגיש להם הכביש, ובאופן שמגיש להם הוא ממש תמונת מולדתם [...] בימים עברו היו הכבישים כמין מהדורה מורחבת של שבילים, והיו מתמזגים בדרך עשייתם האישית עם תוארו של הנוף. כיום הכבישים החדישים, הרחבים, המפולסים למהירות ולעומס, נופלים על הנוף בכוח אכזרי, ומכשירי עשייתם כה עצומי אונים הם, שקודם שאתה יודע, הם כבר גמרו לעשות את הקל ביותר: ישר וחוצה ומחץ קדימה, מונוטוני וסימטרי ומתעלם ומתנכר לכל מה שסביבו, כאילו המכונית שתיסע עליו היא יסודו של עולם (דברי הכנסת, 1965ג, עמ' 87).

לאחר מותו של יזהר בשנת 2006 הוזכר נאום זה בדברי הספד שכתב אורי אבנרי:

לפני זה הספקתי לשמוע את אחד מנאומיו הנדירים מאוד-מאוד. הקשבת בכנסת לאלפי נאומים עלובים, לכמה נאומים טובים ולנאום מזהיר אחד. זה היה נאומו של יזהר: דברים חוצבי להבות נגד הכביש החדש בשער הגיא, שרמס והרס ערכי טבע שאין להם תחליף. כל זה בעברית נהדרת, שלעולם אין שומעים כמותה במוסד הזה, שש"י עגנון קרא לו "בית שפתותיים". גם הנאום הזה היה מין הר אורסט במדבר הצחיח של הכנסת (אבנרי, 2006).

הנאום הסביבתי האחרון נישא כאמור בכינוס החברה להגנת הטבע בחצבה (להלן נאום ה', 8.12.1980), ועיקרו חשיבות התכנון הנכון של פיתוח הארץ. בדבריו הציב יזהר שתי סכנות שיש להימנע מהן: האחת, מצב שהוא כינה "תכנון עריץ" או "תכנון גזור", שיש בו "מונולוג של מתכננים". מול סכנה זו הציב יזהר את הפתרון: דיאלוג בין אנשי התכנון – האדריכל, המתכנן, הפקיד ומקבל ההחלטות – לבין מי שעתידיים לחיות עם תוצאותיו, הלוא הם התושבים:

אם בא אדריכל, למשל, ומתכנן לבני-אדם איך יגורו מבלי להיוועץ בהם, והוא מחשב להם את חשבונותיהם איך הם צריכים לגור, ומה הממוצע הראוי של התביעות שלהם, ומה הממוצע הרצוי של הציפיות שלהם, ולבסוף הוא מחייב אותם לחיות במקום שתכנן למענם – בלעדדיהם, צומחת תופעה שאני קורא לה "הפתולוגיה של התכנון" והיא שרשרת של תגובות שליליות [...], [וכך] המעוונות החדשים הופכים מהר ל"סלאם", והשיכון – לשכונת עוני חדשה. אבל אם בא האדריכל אל בני האדם שלמענם הוא מתכנן, ומציע להם: "אתם תגורו פעם במה שאני הולך לעצב, בואו נדבר על זה, בואו ניצור דיאלוג", התוצאה יכולה להיות שונה בתכלית [...] אותו דיאלוג חייב לחול גם על תכנון חבלי ארץ. חשוב שישתתפו בו אנשים שיוכלו [...] להשמיע גם את קולה של האדמה, את קולו של קו הרקיע, את קולו של הנוף, את קולו של מה שאסור לקלקל (סמילנסקי, 1981, עמ' 7).

את הסכנה השנייה כינה יזהר "תכנון יתר", ובכך הוא שוב כמו ניסח את אחד מעקרונות הקיימות, שתמציתו לאפשר לדורות הבאים לתכנן בעצמם את המרחב, ולא "לסגור" אותו סופית, מתוכנן ובנוי:

אדם המתכנן עד הסוף עלול ליצור את השגיאות ואת המפלצות האיומות ביותר, עד שלא יישארו די משאבים כדי לתקן את המעוות או לפצות. מוכרחים, אפוא, להשאיר חלק מהפרויקט בלתי סגור, בלתי מגובש [...] הטבע

הוא אפשרות פתוחה [...] בני האדם מניחים בתכנון הנוקשה את כל הסיבות שיביאו בסופו של דבר את נקמת המתוכנן על מתכנניו (סמילנסקי, 1981, עמ' 8).

המענה שהציע יזהר לסכנה זו הוא "תכנון פרום":

תכנון שיש לו מרכז, ואילו גבולותיו אינם חתוכים עד הסוף. כמו אריג שבשוליו, במתכוון, החוטים פרומים. תכנון שאפשר עוד להשלים אותו אחרת, שאפשר עוד לעשות בו משהו נוסף. תכנון כזה ימנע "בכּיה לדורות". לכל היותר יגרום בכייה לדור אחד, ואפשר יהיה לצאת ממנו לבסוף (סמילנסקי, 1981, עמ' 8).

ניתוח הנאומים: לוגוס, אתוס ופאתוס

על רקע הסקירה התאורטית שהוצגה בפתח המאמר, נראה כי נאומי יזהר תואמים את הגדרתו של קיקרו לסגנון ה"מפואר והנעלה" (להבדיל, כאמור, מן הסגנון ה"פשוט" או ה"אמצעי"), כלומר סגנון שמטרתו להניע לפעולה – את חברי הכנסת לתמוך בחקיקה, ואת הציבור – לעודד לשנות הרגלים הנוגעים לטבע ולסביבה. כדי להשלים את התמונה באשר למשמעות הרטוריקה של יזהר, אציג להלן ניתוח מפורט של נאומיו באמצעות גישתו של אריסטו, הבוחנת את גוף הטקסט והטיעונים שבו (לוגוס), את דמותו של הדובר (האתוס) ובעיקר את סגנונו (הפאתוס).

לוגוס

כאמור, רכיב הלוגוס ברטוריקה משקף את תמצית המסר וההיגיון שבדברי הנואם, כלומר הצגת טיעונים מבוססים שמטרתם לשכנע את השומעים. מעיון בנאומי יזהר, שמרביתם תואמים לקטגוריות של טיילור (Taylor, 2000) כרטוריקה של סכנה או של אסון, עולה כי רובם נשענים על שני טיעונים רציונליים שהיו נועזים מאוד לשעתם: א. הצורך לבלום פיתוח לא מבוקר כדי לשמר חלקים מן הארץ כמרחב פתוח; ב. החשיבות של שימור ערכי טבע, נוף וסביבה המהווים רכיב עיקרי באיכות החיים ובוהות הישראלית והציונית. זו אפוא תמצית הלוגוס הסביבתי ה"יזהרי", תמרור אוהרה המתריע כי לא ניתן להמשיך בפיתוח הארץ כפי שהיה עד כה.

את הלוגוס הזה, שקרא תיגר על תפיסת "גלבישך שלֵמת בטון ומלט" (אלתרמן, 1935, "שיר בוקר"), שנשא אופי מעשי הקורא לפעולה ("התערבות"), אפשר לזהות כבר בנאומו הסביבתי הראשון בכנסת (נאום א):

[...] ימי המדינה הקצרים הספיקו כבר לשתי נפלאות, של פיתוח יפה שיש להתגאות בו ושל עיוות וקלקול מרובה במקומות אחרים. דומה כאילו אי אפשר עוד בלי התערבות, בלי חוק מתאים שיגביל ויאסור על כל תקיף מקומי לעשות בטבע הארץ כבתוך שלו [...] יש למנוע ריבוי נורא זה של רשויות מתרוצצות, כשזו סותרת מה שזו בונה. יש לעכב בנייה בהולה. אין להביא יד אדם במקום מה שעשה ריבון העולם מימות עולם [...] (דברי הכנסת, 1962ג, עמ' 2279).

עוד באותו נאום אפשר לזהות מאפיין נוסף ללוגוס ה"יזוהרי" בדמות קריאה לשינוי תפיסתי, לתפיסה שעשרות שנים לאחר מכן תכונה "קיימות" (sustainability), שעיקרה פיתוח מתוך התחשבות בצורכי הדורות הבאים ואיזון בין פיתוח כלכלי לבין הגנה על ערכי טבע וסביבה, ובתוך כך שמירה על רווחה ועל שגשוג חברתי:

נושא דבריי אינו "שיפור" כי אם "קיום". עד שאנו באים לשפר, צריך לשמור שהקיים לא יאבד, לא יופסד ולא יוצא לבטלה. אין שיפור בידי אדם יכול להתחרות בקיום היפה שבא מידי בורא העולם, בבריאתו, בדרך חירותו, בהפקרו או בסדריו, ובאותו שיווי־משקל אורגני, מופלא ורבי־הוד (דברי הכנסת, 1962ג, עמ' 2279).

לוגוס חדשני זה, שקרא לפעולה מעשית ולשינוי תפיסתי כאחד, מצא אוזן קשבת בעיקר אצל אנשי שמירת הטבע, שהחיבור הערכי ביניהם לבין יוהר עתיד היה להבשיל בהמשך לחקיקה ולמסע ההסברה הזכור בעניין פרחי הבר (פירסט, 2012).

אתוס

רכיב האתוס ברטוריקה משקף את אישיותו של הדובר, את עולם התוכן האישי שלו ואת מידת אמינותו וערכיו. הלימה בין הלוגוס (דברי הנואם) לבין האתוס (זהות הנואם) תגביר לרוב את מידת ההזדהות עמו. ואכן, ליזוהר היה כושר נאום מולד ויכולת למשוך קהל גם בכתיבתו הספרותית המתארת נוף ומרחב וגם בדיבורו בדבר הצורך להגן עליהם. כבר כילד הוא נמשך מאוד למילה הכתובה והנאמרת ואף התאמן בהקראתן ובהמחזותן, כפי שסיפר לימים:

ספר האגדה של ביאליק ורביניצקי [תש"ח] היה אצלנו במצב ממורטט, בלי כריכה, ואני קראתי וידעתי לספר בעליפה קטעים של מעשי חכמים [...] חלק מהשפה שדיברתי בה היה ממה שקראתי בביאליק, וקראתי גם את הביאורים, וקראתי גם את המודעות ברחוב מלמעלה עד למטה. ותנ"ך – בעיקר מספרי

הנביאים, וגם השופטים: ההתנחלות, העלייה לארץ, הדינמיקה הסיפורית הזאת [...] הייתי מתנבא, הייתי עמוס עם פרות הבשן, והייתי אומר להם מה דעתי עליהם. בגיל שמונה, תשע, עשר דקלמתי על "במה", עמדתי על כיסא בבית ונאמתי לקירות, "חטאים ופושעים, עד אנה תפשעו!" (ריאיון לי' לבני ונ' בירק, 2000, אצל בן-ארי, 2013, עמ' 161).

אהבת הטבע והמרחב הפתוח קשורה אף היא לחוויות ילדותו, ובראשן המרחב החולי שהיה אז סביב בית המשפחה בתל נורדוי בתל אביב ושיעורי הטבע של מורתו, יהודית הררי, בבית הספר העממי תל נורדוי (בן-ארי, 2013, עמ' 157). עוד הושפע יזהר מתיאורי חוויות הטיולים ששמע מבן דודו הנערץ, שמעיה סמילנסקי, שלמד בגימנסיה הרצליה, מוסד חינוכי שיצר את גישת ההוראה באמצעות חוויית הטיול והכרת הטבע.⁵

כך, כעבור שנים, בהיותו לחבר כנסת, גילם יזהר בדמותו ובאישיותו עולם תוכן שהיה מזוהה עמו מכתביו הספרותיים – תיאורי טבע ונוף, בעלי חיים, ציפורים, חולות, הרים, גבעות ומישורים. בהיותו סופר מוערך, זוכה פרס ישראל, מורה ומחנך נערץ, הוא זכה לרוב להדים חיוביים, כפי שראינו בנאומים שסקרנו למעלה (ראו גם ויינשטוק, 1960). זאת ועוד, מושאי נאומיו, הטבע והמרחב, נתפסו לרוב כאובייקטים "טובים" ואהובים שאינם שנויים במחלוקת, ולכן קל היה לשומעי יזהר להזדהות עמו. החיבור הערכי עם אנשי שמירת הטבע תרם אף הוא לכך. נראה כי דמותו של יזהר תואמת הלכה למעשה את המודל של קווינטיליאנוס (ממשיך דרכו של קיקרו) באשר לזהות הנואם המושלם – "איש טוב המדבר היטב" (*bonus dicendi peritus*), המבקש מקהלו לתקן משהו, ולא לגרום לו הנאה בלבד ("רטוריקה טובה", כלשונו של סוקרטס):

שום אדם לא יוכל להיות נואם אלא אם הוא אדם טוב [...] אדם רע אומר דברים בשונה ממה שהוא חושב. תפקיד הנואם הוא להצביע על מי שהוא ישר ובעל כבוד. אין אדם רע יכול לדבר על עניינים כאלה, לכן, הנואם – שעלול למצוא את עצמו מגן על דברים מכוערים לעתים – צריך לעצב את דמותו המוסרית, צריך להיות בעל ידע בכל מה שהוא בעל מידות של צדק וכבוד (Quintilian, *Institutio Oratoria*, book 12, אצל גתי, 2013, עמ' 65).

5 הרוח החיה מאתורי הוראת לימודי הטבע בגימנסיה הרצליה הייתה מנהלה הראשון ומייסדה, ד"ר יהודה-לייב מטמון-כהן, שאף הקים את הארגון הסביבתי הראשון בארץ (1909): "אגודת הטבע בארץ ישראל".

פאתוס

רכיב הפאתוס ברטוריקה נועד ליצור ריגוש והזדהות אצל השומעים שהדובר מבקש לשכנע. בתוך כך, קיימים עשרות כלים מילוליים ותאטרליים ליישום מטרה זו, שהנפוצה בהם היא המטפורה. ניתוח המטפורות הרבות של יזהר נערך לפי הגישה המטפורית של פוס (Foss, 2009), הכוללת תיאור המטפורה, סיווג המטפורות לקבוצות לפי מוסבר-מסביר (tenor-vehicle), הצבתן בקטגוריות, בחינת תדירות הופעתן ואפיון של כל מטפורה. לוח 1 ממחיש את ניתוח המטפורות.

לוח 1: ניתוח ומיון המטפורות בנאומו יזהר

האובייקט המוסבר (tenor)	התיאור	עולם התוכן המסביר (vehicle)
הארץ, המרחב	"הרי זו ארץ כה קטנה שדי בשתיים-שלוש שגיאיות גסות, וקלסתרפניה מושחת" (נאום א); "וגם אם בתום-לב, או מחפזון להושיע, עשו מה שעשו - לא רק שחכמה לא הייתה בהן, אלא סכנת ניוול פני הארץ נשקפת מהן..." (נאום א); "אין אני מתכוון כאן לאותו עיסוק חשוב בטיפוח אתרים שונים בארץ... כי אם לעיוות מראה פניה ולבזבוז אוצרות יופיה כפי שהיא..." (נאום א).	פנים, גוף האדם
הארץ	"ארץ נושבת בלי פרחי בר - מחנק בה. ארץ שאין בה משב־רוח פתוח, בלתי-מופרע - תהיה מלון ולא מולדת" (נאום א).	בית (ארעי/קבוע)
הארץ ותושביה	"ארץ מכוערת תוליד אנשים מכוערים, אנשים מכוערים יולידו עולם מכוער, ועולם מכוער לא יוליד עוד, אלא יחנק" (נאום ב). ⁶	לידה, שושלת

6 מטפורה קשה זו מופיעה בגרסה רחבה יותר ביצירה "סיפור שלא התחיל", שנכתבה בשנים שנשא בהן את נאומו אלו בכנסת:

כיון שכך, על השיכונים המכוערים ועל צמוקי הנפש שעשו אותם: שיכונים מכוערים יולידו אנשים מכוערים, אנשים מכוערים יולידו נשים מכוערות, נשים מכוערות תלדנה ילדים מכוערים וילדים מכוערים יולידו עולם מכוער. ועולם מכוער לא יוליד עוד אלא רק יהיה מלא וסתום וחנוק ותם ונשלם (סמילנסקי, 1963, עמ' 114).

עולם התוכן המסביר (vehicle)	התיאור	האובייקט המוסבר (tenor)
שואה, חורבן, הרס, רצח	<p>"עד שאנו נותנים דעתנו, כבר לקח מישהו ונטה ידו ו'פיתח' אזור מסוים, פתח והשמד, הכה ופצוע, ללא מתום" (נאום א);</p> <p>"ואילו חורף חורף הולכים ומושמדים פרחי הבר בארץ ביד גסה ורחבה... כמה מיני אירוס כבר נשמדו. צבעוני הגבעות מושמד והולך..." (נאום א);</p> <p>"חוק זה שאני מציעו לפניכם... מבקש לגדור פרצה בחוק... ולתת סמכות חוקית... לעצור ולמנוע כליית פרחי בר וערכי טבע מוגנים... צמח שפרחיו חוזרים ונקטפים שנה אחר שנה, ילך הלוך והיעלם עד שייכחד... ואם לא יינתן להם להיזרע: יכלו" (נאום ג);</p> <p>"משמידים שונים לפרחי הבר... יש קוטף להנאתו, יש נותן להנאתו, ויש הסוחר בהם להנאת מי שלא קטף ומספק לקוחותיו בתנובת 'רצח המוני' שעשה למענם..." (נאום ג);</p> <p>אלומות אלומות של בזוזים ומתים. ובמיטב ימי החורף, וביפות שבשבתות תוכלו לראות מחזות השמדה כאלה..." (נאום ג);</p> <p>"נרקסי הביצה לא יאריכו ימים בארץ, לאחר כל פשיטות הרצח שקטנים כגדולים פשטו בהם בשנים האחרונות... או צבעוני השרון... עברה עליו הכוס, וכמעט נמחה... גם לאירוס הארגמן, כמעט ולא נותר שריד... החלמוניות של סביבות ירושלים הן זיכרון מתרחק של היהיהיה. אבל הכלניות הללו הידועות... גם הן נמלטו מפנינו לפאתי הישוב, והרחק עד שטחים נידחים וגם משם הן נקטפות ונחפרות ונתלשות ומושמדות בהמון" (נאום ג);</p> <p>"הרעה מתחילה כשהסוחר בא לשטח. הוא ושלוהיו ושלוחי שלוהיו - חורבן בא או בהמון, או תכלה הרעה" (נאום ג).</p>	פרחי בר
מורשת העבר, תקווה לעתיד	<p>"אין תמורה לעץ עתיק, המשמיד עץ כזה עוקר שורשי אדם. אין שום בניין או חשמל חשוב יותר מעץ אקליפטוס עבות, שקמה ישנה, חורש אלונים. הם שורשי אדם. בניין תוכל להקים כאן או שם, ולעץ בן מאה אין תמורה. אין זו רק ונדליות אלא ערעור העתיד" (נאום א).</p>	עצים

עולם התוכן המסביר (vehicle)	התיאור	האובייקט המוסבר (tenor)
בנייה חפוזה, תכנון לקוי	<p>"לא על שיפור פינה בכרמל אני מדבר, אלא קודם פל על שמירת הכרמל ככרמל. קודם שייחפך כולו, על פינותיו המקסימות ביותר, לסגור מפני כלל הבריות, או לשפוך שיכונים בהולים על מיטב חלקותיו" (נאום א).</p>	הר הכרמל
<p>האנשה: כאב, חנק, סבר פנים, ערכים פוליטיים (כבוד, זכויות), צורך בחמלה וברחמים</p>	<p>"מי יבטא כאבו של חוף ים מופסד בשיטתיות, כמוכן לטובת הציבור המשתכן ומפעלי הפיתוח, אך לרעת הציבור המייחל לים משלו, ים מסביר פנים" (נאום ב);</p> <p>"מי יהיו על־פי חוק זה אלה שילחמו על כבודו של אילן כבד בשנים ועל יחוסו... מי יהיה במועצה הזאת לוחם לזכויותיהן, שאולי נראות כמגוחכות, של לטאות, חיפושיות שכמעט וכבר נשמדו..." (נאום ב);</p> <p>"ואילו זרעי צמח כזה עד שייקלטו וייעשו פרח, צריכים הרבה רחמים... ומעטים עד חמלה הזרעים שיוכו להפריח לעומת ההמונים שלא יעלו ולא יבואו, יקמלו באבם ויעלו בתוהו" (נאום ג);</p> <p>"רבים יותר מדי בינינו אשר לא די בעיניהם לשוב מטיוולם בפרח או בשניים־שלושה, ותאוותם לא תנוח עד שימלקו ויתלשו מלוא חופניים ומלוא זרועות, ועמוסי נובלים ונובלות, חנוקים באגרוף יחזרו לביתם..." (נאום ג).</p>	<p>ערכי טבע: חוף ים, עצים, בעלי חיים, זרעים</p>
<p>אנטומיה: איברי הפה כמבטאים רפות שצריכה לבוא לפני נוקשות</p>	<p>"ושתהא לשון רכה מקדימה שיני החוק ועושה אותו מיותר" (נאום ג).</p>	שיטת האכיפה
<p>אנטומיה: הנוף כפנים ופרצוף והכביש כפוצע אותם</p>	<p>"...כמין פצע עמוק חתוך בצלע ההר ... עד שכללות הכביש המהודר הזה ניכרת כצלקת כפויה על חלל המבוא לירושלים" (נאום ז);</p> <p>"הוא אלמנט בסיסי בעיצוב פני הנוף, סימן אב בפרצוף הארץ" (נאום ז);</p> <p>"אבר ראשי בפרצוף הנוף" (נאום ז);</p> <p>"פצע מכאיב בטבע הארץ" (נאום ז).</p>	כבישים בנוף הפתוח

מעיון בסוגי המטפורות עולה שימוש נרחב בבני אדם כאמצעי להסביר את המרחב הטבעי של הארץ ולהתבונן בו בשני אופנים: גופני (כאב, חנק, השמדה) וערכי (מרכזיות הבית/מולדת, זכויות פוליטיות). בכך מבקש יוהר לגרום להזדהות אישית של השומעים עם האובייקטים המוסברים. רצונו של יוהר הוא שהקהל יחוש כאב פיזי כשם שחשים זאת הפרחים הנעקרים, ואף חרדה קיומית כשם שהמרחב הפתוח ובעלי החיים חשים זאת, לגישתו.

השימוש הנרחב במושג "השמדה" הוא מכוון, ומטרתו ליצור זעזוע ותחושת בהלה המחייבת פעולת הצלה דחופה. יש לציין כי הפועל שמ"ד אינו מקובל בהקשר של ערכי טבע הנמצאים בסכנה, ובהקשרם רווח השורש כח"ד והמונח האקולוגי "הכחדה". הסבר אפשרי לכך הוא ההתעוררות הציבורית שחלה בתקופה המדוברת (1962-1964) בכל הקשור לתודעת השואה, בעיקר בשל משפט אייכמן שהתנהל אז, והעובדה שרבים מקרב האוכלוסייה בארץ באותה עת היו ניצולי שואה. מכאן אפשר להבין את עוצמת התעוזה בשימוש של יוהר ברטוריקה של השואה על מנת לקרוא לציבור להפסיק לקטוף פרחי בר.

סוגי המטפורות של יוהר מורים על דיכוטומיה בין ה"טובים" לבין ה"רעים", בין הטבע ה"תמים וחסר הישע" לבין בני האדם ה"אכזריים וההורסים" כביכול. הדבר מבטא את הזדהותו המלאה והמוחלטת של יוהר עם החלש, ה"טבע", ועמידתו לצדו. ברם, הדיכוטומיה שיוהר מציג אינה לשם מיון והבחנה, כי אם אמירה שיפוטית מאשימה, המלווה בחיוב לפעולה: הוא גוזר על בני האדם אשמה (הריסת הטבע) ובהבעת מטיל עליהם אחריות לעתיד (תכנון ופיתוח נבונים, חינוך). יוהר מייצר בכך תקווה, ולא רק נבואות זעם המתבססות על פשעי העבר וההווה. כאמור, גישתו יזו ועמידתו לצד הטבע ונגד האדם הן מוטיב מרכזי גם בכתיבתו הספרותית של יוהר, והדבר מלמד על עקיבות בין עולמו הרוחני (הכתיבה) לבין עולמו המעשי (הרטוריקה). לאור זאת, אפשר לשייך את יוהר לזרם הרומנטיקני שראה את הטבע במרכז ורווח מאוד בארץ ובעולם בשנות ה-60 של המאה ה-20 (הגישה הביוצנטרית). לפי גישה זו, ערכי הטבע עצמם, כלומר מיני החי והצומח, הם ישויות עצמאיות, בעלות זכויות מוסריות, ולכן אל לו לאדם לפגוע בזכויות אלו.⁷

סוג אחר של דיכוטומיה העולה מן המטפורות עוסק במודלים של חזון לעתיד, שהבולט בהם הוא ההבחנה בין תפיסת החיים בארץ ישראל כ"מלון", המשמש מקום לינה זמני בלא תחושת שייכות, לעומת המודל של "מולדת" שיש בה נימה ערכית חזקה של זהות וקשר קבוע למקום. דוגמה נוספת לכך היא חשיבותו הברורה של עץ האקליפטוס העולה על חשיבותו של בניין או עמוד חשמל, לגישתו של יוהר. כל אלו,

7 הגישה הביוצנטרית תורגמה בשנות ה-60 לזרם פרגמטי המכונה "שמירת טבע" (preservation), שראשיתו בארצות הברית בתחילת המאה ה-20. מובילי המחשבה הזאת הם הנרי תורו (Henry Thoreau) וג'ון מויר (John Muir). הגישה הנגדית, האנתרופוצנטרית, מציבה את האדם במרכז ואת יכולתו לשלוט בטבע כדבר מוסרי וראוי (ראו שטסל, 2009).

נוסף על השימוש התכוף של יזהר באנפורות (anaphora), בצירופים החוזרים על עצמם בשיטתיות, באים להדגיש מסרים של חוסר היגיון וליצור מעין ריתמוס מוזיקלי ("פזמון חוזר"): בנאום א מופיע הפועל שמ"ד חמש פעמים באותה פסקה; בנאום ב מופיעה המילה "מכוער/מכוערים" אף היא חמש פעמים באותה פסקה; בנאום ג, הקצר יחסית, מופיע המושג "כליה" בשלוש הטיות שונות: כליית פרחי בר, דין כליה, סכנת כליה. האנפורה המרשימה ביותר מופיעה בנאום ב, כסדרה של עשר שאלות רטוריות הנפתחות במילה "מי" ונוגעות לזהותם של חברי המועצה הציבורית האמורים לפקח ולשמור על הטבע והנוף:

מי יהיה צד הטבע? מי יהיה לו לפה? מי יבטא כאבו של חוף ים [...] מי יעמיד, על פי חוק זה, בקשה זו וצורך זה [...] מי יעכב פיתוח פזיו [...] מי יהיו על פי חוק זה אלה שיילחמו על כבודו של אילן כבד בשנים [...] מי יהיה במועצה הזאת לוחם לזכויותיהן, שאולי נראות כמגוחכות, של לטאות, חיפושיות שכמעט וכבר נשמדו [...] מי על-פי חוק זה אמור להיות קשור יותר לצורך דוחק של רשות ציבורית פלונית [...] רק דונמים אחדים למכירה, ומצוקה מדכאה נפתרת, ויוצאים למרחב. מי יעמוד בפני פיתוח זה [...] מי יהיה על-פי חוק זה רואה למרחוק, צופה לבאות, פטור משקול הכרח של רגע לוחץ ומיבלת מטרידה בנעלו? (דברי הכנסת, 1962ב, עמ' 417-418).

דיון: השפעתה של הרטוריקה ה"יזהרית"

ניתוח נאומו יזהר – טיעוניו, דמותו וסגנונו – פורש לפנינו תמונת נוף עשירה ותוססת של ארץ שחלות בה תמורות גאוגרפיות דרמטיות כמו הייתה גוף אדם המאותר על-ידי איום חיצוני ופנימי. למול אלו כמו ניצב יזהר על גבעות שעדיין חשופות מפיתוח וזועק סדרת שאלות רטוריות שמטרתן להביא ריפוי ותיקון. משימתו זו של יזהר לא הייתה פשוטה כלל, שכן תרבות של שמירת טבע ונוף כמעט לא הייתה קיימת בישראל באותה עת, והמרחב הפיזי נתפס כזירה הנתונה לשליטתו המוחלטת של האדם.

על רקע זה אפשר לומר כי הרטוריקה הסביבתית של יזהר, מלבד תרומתה הפורמלית לקידום החקיקה במישור המשפטי, הייתה בעלת השפעה רבה מאוד בשני מישורים – חברתי וסביבתי. במישור החברתי יצרה הרטוריקה של יזהר קוד תרבותי חדש, שכן ממצב שבו קטיפת פרחי בר נתפסה כנורמה מקובלת ואף רצויה המבטאת את אהבת הארץ, היא הפכה באחת לפעולה חברתית מגונה ופסולה. במישור הסביבתי ייצגה הרטוריקה של יזהר את המעבר של התנועה הסביבתית משלב ההקמה הרומנטי לשלב המיסוד, שאופיין בהתעצמות החברה האזרחית ובחיווק הפן המדעי של נושאי הסביבה (פירסט, 2018). בתוך כך, האקו-פואטיקה של יזהר העניקה לטבע זהות וערך תרבותי משל עצמו, והדבר גרם להעלאת המודעות הציבורית לחשיבות השמירה עליו הרבה בזכות אישיותו של יזהר כאתוס בפני עצמו, כפי שהיטיב לתאר זאת עזריה אלון:

שנים, זיכרונות של קושי ואי נוחות היו צריכים לחלוף, וידע נוסף על הנוף, החי והצומח היה צריך לבוא, כדי שהנוף הזה ואשר בו יזכו להארה חדשה. החול, הכורכר, הקוצים היבשים והחלזונות הלבנים שעליהם [...] קיבלו ממשות חדשה. וזאת לא רק בזכות הגאוגרפיה ומדעי הטבע שפקחו את עינינו, אלא גם בזכות מה שזרם וטפטף אלינו מתיאוריו של ס. יזהר (אלון, 1996, עמ' 186).

לשני המישורים הציבוריים הללו ראוי להוסיף גם את המישור האישי. מבחינת יזהר, נאומיו בכנסת היו אמצעי משלים לכתיבתו הספרותית, ובאמצעותם הוא ביקש ליצור דה-לגיטימציה למיתוס הציוני הישן של הפיתוח הדורסני המואץ על-ידי ניסוח מחדש של מושג ה"שממה" לכדי דבר נעלה שיש לשמרו. ואכן, נאומיו של יזהר בכנסת, שנישאו בד בבד עם כתיבתו הספרותית, היו למעשה תרגום של יצירתו הפואטית לכדי רטוריקה פוליטית: מן הכתיבה אל הדיבור, מתיאור לשכנוע.

עוד לעניין היעילות, אפשר לומר כי מבחינת התוכן והמבנה הלשוני, עוצמת הרטוריקה של יזהר נבעה בין היתר מהצבת הנגדה פשוטה ובוטה בין יפי השטח הפתוח לבין כיעורם של בינוי ופיתוח לא מוצלחים; בין החופש שבפתוח לבין הכליאה שבסגור ובגמור יתר על המידה; בין יוצרי פיתוח רע לבין אומללותם של מי שייאלצו להתגורר בתוכם. בראייה היסטורית, אמנם שפתו של יזהר אינה רווחת בימינו, ואין בנמצא כיום נואם סביבתי בעל יכולת פאתוס מרשימה כמוהו, אך מעניין לראות כי טיעונו יכולים היו להיות אקטואליים מאוד בימינו, למשל בפי המתנגדים להקמת ועדות התכנון המואץ למגורים (ותמ"ל) בשנת 2015 (דמיון לנאום א) או במחלוקת הציבורית שהייתה בשנת 2014 בדבר המשך חברותם של נציגי ארגוני הסביבה בוועדות משנה של המועצה הארצית לתכנון ובנייה (דמיון לנאום ב).

התרומה המרכזית של הרטוריקה הסביבתית של יזהר, שחשפה את השבריריות של המרחב הפיזי של הארץ, הייתה מעל הכול בניסוח לוגוס חדש, שניתן לראותו כמְנַשֵּׁר סביבתי מכוון הכולל שלוש אמירות יסוד. העובדה כי לוגוס זה נישא בפי דובר בעל אישיות וזהות תואמות ("אתוס") תרמה מאוד לעוצמת האמירות הללו בהמשך השנים:

- א. אמירה מרחבית: מידותיה הפיזיות הקטנות מאוד של הארץ, לצד ערכם הסגולי הגבוה של ערכיה הסביבתיים (חי, צומח, נוף, אתרי מורשת, מרחבים טבעיים), הם קריטיים, ולכן אין אנו יכולים להרשות לעצמנו לבצע שגיאות פיתוח בלתי הפיכות.
- ב. אמירה פוליטית: פיתוח הארץ מבורך ונחוץ, אך עליו להיעשות ברגישות ובהתחשבות אסתטית בסביבה מתוך הישענות על דיאלוג בין הממשל לבין החברה.
- ג. אמירה תרבותית: ערכי הטבע, הנוף והמרחב הפתוח, זה שאינו בנוי, שאינו "סגור", בלשונו של יזהר, הם רכיב יסוד בזהות הציונית והישראלית, והם חיוניים ליצירת הזדהות בין בני האדם לבין המקום.

בהתבוננות היסטורית, יזהר לא היה הראשון שעסק בהגות ובמעשה הנוגעים לשמירת הטבע והנוף של ארץ ישראל. קדמו לו בראשית המאה ה-20 יהודה לייב מטמון-כהן, מייסד גימנסיה הרצליה בתל אביב; המורה הנודע לטבע יהושע מרגולין, מייסד המכון הביולוגי-פדגוגי בתל אביב (1931); הבוטנאי אלכסנדר איג, "יוצר מדע הצומח בארץ" (כך נכתב על מצבת קברו בהר הזיתים), שהקים את הגן הבוטני בהר הצופים (1931); הזואולוג היינריך מנדלסון, "אבי שמירת הטבע בישראל" וממייסדי אוניברסיטת תל אביב (1956); אשת החינוך דבורה אילון-סירני, שחיברה את המסמך "ההגנה על הטבע" עבור משרד החקלאות (1953); אמוץ זהבי ועזריה אלון, מייסדי החברה להגנת הטבע (1953), ואחרים. זאת ועוד: גם לאחר ימיו של יזהר קמו אישים שהובילו את הנושא הסביבתי, בראשם חבר הכנסת יוסף תמיר (מפלגת גח"ל), שהקים בשנת 1975 את ארגון הגג של ארגוני הסביבה בישראל "חיים וסביבה"; השר יוסי שריד (מפלגת מרצ), שקידם את מעמד המשרד הממשלתי שהוקם בשנת 1989 לנושא איכות הסביבה, והשרה יהודית נאות (מפלגת שינוי), שיצרה תפנית בכל הקשור להגנת הים והחופים. ואולם, יזהר, "גדול ציירי הנוף של ארץ ישראל" (כך הגדירו מבקר הספרות מירון, 1975, עמ' 420), הוא שניסח בקולו לא רק את הקריאה לשמירת הטבע והנוף, אלא גם את משמעותה לחברה הישראלית. המטפורה הבולטת, שהוצגה בניתוח, הקושרת בין נוף הארץ לבין גוף האדם, הופיעה שוב אצל יזהר בזקנתו. לפי המטפורה, כל שינוי בנוף הנגרם בשל פיתוח כזה או אחר הוא בבחינת כאב של ממש:

בניגוד לכל חוקי הטבע, השינוי גרם לזה, שקודם היה פה פרפר יפהפה, ואחריו נבנה הזחל המפלצתי הזה [...] יש בזה משהו טראגי כמו הזקנה: אינך יכול למנוע את מה שהולך ומשתנה, אבל יחד עם זה אתה יודע שהיית עד למין מצב, שכשנגמר – כזה לא יהיה שנית [...] המצב הזה מדבר אלי עד עכשיו, הלא-בנוי, הפתוח שבשדות, עכשיו בא בולדווור והורס את זה. הנה, באמצע הדבר הזה כבר יש עמוד חשמל. וזה ללא חזור. ה"ללא חזור" הזה כואב כמו לדעת מוות (ישורון, 1994).⁸

ארץ נושבת שהכל בה כביש ומדרכה והרגשת הכל-גמור-
לייכאן תאכל כל חלקה טובה בלב צעירה (הכנסת,
1962א, עמ' 2279).

8 ביטוי מוחשי לצערן של יזהר בנוגע לפיתוח המהיר ניתן לראות בסרט "שלוש גבעות" (הטלוויזיה החינוכית, 1985).

מקורות

- אבנרי, א' (2006, אוגוסט). קינה על תרבות שמתה. **Time Out** תל אביב, 199, 117.
- אלון, ע' (1956). על העצים ועל האבנים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלון, ע' (1975). ארבעת העמודים של שמירת הטבע. **טבע וארץ**, יז(2), 60-62.
- אלון, ע' (1996). פוסע בשדות פלשת. בתוך נ' בן-ארי (עורכת), **דברים ליזהר (עמ' 185-193)**. תל אביב: זמורה-ביתן.
- אלון, ע' (2012). **טבע ואדם**. תל אביב: עם עובד.
- אריסטו (2002). **רטוריקה (תרגום ומבוא: ג' צורן)**. תל אביב: ספריית הפועלים.
- ביאליק, ח'נ' ורבניצקי, י"ח (תש"ח). **ספר האגדה**. תל אביב: דביר.
- בן-ארי, נ' (2013). **ס. יזהר - סיפור חיים (חלק א)**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- בן-ארי, נ' (2017). **ס. יזהר - סיפור חיים (חלק ב)**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- גתי, י' (2013). **אמנות הרטוריקה - מיוון העתיקה ועד אובמה**. בן שמן: מודן.
- דברי הכנסת (1962א). **חוק גנים לאומיים ושמורות טבע [קריאה ראשונה] (ישיבה קפ"ז, 3.12.1962)**. ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת (1962ב). **חוק גנים לאומיים ושמורות טבע [קריאה ראשונה] (ישיבה קצ"א, 11.12.1962)**. ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת (1962ג). **חוק התקציב לשנת 1962/1963 (ישיבה קמ"א, 12.6.1962)**. ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת (1964). **חוק גנים לאומיים ושמורות טבע [תיקון] (ישיבה שע"ז, 30.6.1964)**. ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת (1965א). **חוק הדרכים (שילוט) [קריאה ראשונה] (ישיבה ד', 30.11.1965)**. ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת (1965ב). **חוק התקציב לשנת 1965/1966 (ישיבה ת"נ, 22.2.1965)**. ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת (1965ג). **חוק לתיקון פקודת הדרכים ומסילות הברזל (הגנה ופיתוח) [קריאה ראשונה] (ישיבה ו', 6.12.1965)**. ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת (1965ד). **חוק לתיקון פקודת שפיכתם של שמנים לתוך מי הים [קריאה ראשונה] (ישיבה ד', 30.11.1965)**. ירושלים: הכנסת.
- דור, מ' (1964, 5 ביולי). **הכפילות. מעריב, עמ' 3**.
- הכנסת (2019). **ישיבות המליאה**. אוחזר מתוך <http://main.knesset.gov.il/Activity/plenum/Pages/Sessions.aspx>
- הורוביץ, ד' (1962, 12 בדצמבר). **הגנת הטבע ושמירת הנוף**. דבר, עמ' 2.
- החברה להגנת הטבע מזהירה מחיפזון בהחלטות תכנון (1980, 10 בדצמבר). **הארץ, עמ' 5**.
- הטלוויזיה החינוכית (1985). **פני הארץ: "שלוש גבעות" עם ס. יזהר (מקוון)**. אוחזר מתוך <https://www.youtube.com/watch?v=ADIWG71xK6E&feature=youtu.be>

- ייןשטוק, ת' (1960, 8 ביולי). דור האספרסו – כולו חייב? מעריב, עמ' 5.
ישורון, ה' (1994). לומר את הסופי באינסופי – ראיון עם ס. יזהר. חדרים, 11 (קיץ),
218.
- מירון, ד' (1975). ארבע פנים בספרות העברית בת ימינו. ירושלים ותל אביב: שוקן.
סמילנסקי, י' (1938). אפרים חוזר לאספסת. גליונות, ו(יא-יב).
סמילנסקי, י' (1963). סיפורי מישור. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
סמילנסקי, י' (1981). לשמוע את השורשים צומחים. בתוך ב' גבירצמן (עורך), הממד
הציוני של שמירת הטבע – דיון במועצת החברה להגנת הטבע, חצבה, חנוכה
תשמ"א (עמ' 6-12). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
סמילנסקי, י' (1992). מקדמות. תל אביב: זמורה-ביתן.
עמיקם, א' (1964, 1 ביולי). תנו לצמוח בארץ הזאת! ידיעות אחרונות, עמ' 5.
עמיקם, א' (1965, 1 בדצמבר). שירת הים (המזוהם) נשמעה בכנסת. ידיעות אחרונות,
עמ' 3.
- פגיעה בנופי הארץ – מפלה לציונות (9 בדצמבר). מעריב, עמ' 11.
פז, ע' (2006א, 22 באוגוסט). אהלן לגעדה והוי המלענן. טוב לי מכל ביניכם. הארץ,
תרבות וספרות, עמ' 2.
- פז, ע' (2006ב, 6 באוקטובר). הקול הירוק. הארץ, תרבות וספרות, עמ' 2.
פירסט, ב' (2012). מורפולוגיה של שינוי תרבותי: מסע ההסברה להצלת פרחי הבר
כגורם משפיע על עיצוב המרחב. אופקים בגאוגרפיה, 78, 26-47.
- פירסט, ב' (2018). ירוקים זועקים – סיפורו של האקטיביזם הסביבתי בישראל. תל
אביב: רסלינג.
- פרוגל, ש' (2006). רטוריקה. אור יהודה: דביר.
- צורן, ג' (2002). מבוא: לוגיקה, פוליטיקה ואסתטיקה במלאכת השכנוע. בתוך אריסטו,
רטוריקה (עמ' 9-44). תל אביב: ספריית פועלים.
- טטסל, ז' (2009). אתיקה סביבתית. ירושלים: האוניברסיטה העברית, המרכז להוראת
המדעים.

- Berry, R. J. (2003). *God's book of works: The nature and theology of nature*.
London, England: T&T Clark.
- Foss, S. K. (2009). *Rhetorical criticism* (4th ed.). Long Grove, IL: Waveland Press.
- Tal, A. (2006). *Speaking of earth: Environmental speeches that moved the world*.
New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Taylor, D. (2000). The rise of the environmental justice paradigm. *American
Behavioral Scientist*, 43(4), 508-580.

